

حفاظت آیینی براساس مشاهدات، متون تاریخی و مضامین کتیبه‌های مسجد جامع عباسی اصفهان^۱

احد نژاد ابراهیمی^۲

مهدی کاظم‌پور^۳

چکیده

حفاظت آیینی به حفاظتی گفته می‌شود که قبل از شکل‌گیری حفاظت سازمان‌یافته مبتنی بر منشورها و قوانین میراث فرهنگی اتفاق می‌افتاد و راه تشخیص آن مطالعه بر روی اسناد، مدارک و کتیبه‌های موجود در بناها می‌باشد؛ کتیبه‌ها در شکل‌ها و مفاهیم مختلف در مساجد بکار رفته است، این مضامین شامل مفاهیم قرآنی، احادیث، ادعیه و اسامی مقدس، فرامین پادشاهان هر دوره، شعرو برخی مربوط به وقفنامه‌های مساجد می‌شود. این خصوصیت باعث شده تا کتیبه‌ها بعنوان شناسنامه بناهای تاریخی باشند، و با مطالعه آن‌ها می‌توان علاوه بر اطلاعات تاریخی، نوع مداخلات انجام‌شده در مساجد را مشخص نمود. مسجد جامع عباسی اصفهان تعداد فراوانی کتیبه با مضامین مختلف دارد؛ و هدف از انجام این تحقیق مطالعه مضامین کتیبه‌های این مسجد و تطبیق آن‌ها با متون تاریخی برای یافتن حفاظت‌های آیینی انجام‌گرفته در آن می‌باشد تا به این پرسش پاسخ داده شود:

۱. مقاله پیش‌رو برگرفته از پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد خانم مینا احمدخواه با عنوان «حفاظت آیینی در مساجد تاریخی ثبت شده در فهرست آثار ملی شهر اصفهان در دوره صفویه (مطالعه موردی مسجد جامع عباسی اصفهان)» به راهنمایی دکتر احد نژاد ابراهیمی در دانشگاه هنر اسلامی تبریز است.

۲. Ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir نویسنده مسئول، دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۳. M.kazempour@tabriziau.ac.ir استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز

که براساس متون تاریخی و مضامین کتیبه‌های مسجد جامع عباسی اصفهان، حفاظت آیینی در این بنا به چه صورت اتفاق افتاده است؟ فرضیه تحقیق این بود: حفاظت آیینی در مسجد جامع عباسی براساس اعمالی مانند وقف، نذر، کارهای عام‌المنفعه، درخواست بانی و پادشاهان و خیرین انجام شده است. این تحقیق از نوع تحقیق‌های بنیادی-نظری بوده که با روش تفسیری-تاریخی کار شده است و نتایج تحقیق نشان می‌دهد حفاظت‌های آیینی انجام یافته صرفاً به علت انجام تعمیرات و حفاظت نبوده است و به دلایل دیگری از جمله ماندگاری نام حاکم دوره و بانی نیز صورت گرفته است.

▲ واژگان کلیدی

مسجد جامع عباسی، مضامین کتیبه‌ها، حفاظت آیینی.

▲ مقدمه

در فرهنگ معماری ایرانی-اسلامی، مسجد مهم‌ترین بنای مذهبی است که با انواع هنرهای تزئیناتی ساخته و آراسته شده است، هنر کتیبه‌نگاری یکی از اصلی‌ترین عناصر تزئیناتی آن به‌شمار می‌رود. معنا و مفهوم کتیبه، نوشته‌ای است که برای تزئین یا تیمن یا رساندن پیام بر قسمتی از بنا نقش می‌کنند (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۲). مضمون کتیبه یکی از مهم‌ترین مشخصه‌هایی است که می‌تواند درخصوص آن مورد مطالعه قرار گیرد، این مضامین دربردارنده پیام‌هایی هستند که به بیننده القاء می‌شود و شامل انواع مضامین قرآنی، احادیث و روایات، ادعیه و اسامی مقدس، فرامین تاریخی شامل فرامین پادشاهان و حاکمان هر دوره و حفاظت‌های انجام‌گرفته در بنا، شعر و کتیبه‌هایی مربوط به وقفنامه‌ها می‌شود که با مطالعه و بررسی هر کدام از این مضامین می‌توان به اطلاعات ارزشمندی از جمله اوضاع و شرایط اقتصادی زمان ساخت مسجد، ارزش و اهمیت به دین و آیین، تاریخ انجام حفاظت‌ها و اطلاعات مربوط به آن‌ها پی برد. درخصوص به‌کارگیری و استفاده از این هنریکی از مساجد مهم در ایران و اصفهان مسجد جامع عباسی اصفهان بعنوان بزرگ‌ترین مسجد ساخته شده در دوره صفویه می‌توان اشاره کرد. کتیبه‌های این مسجد با مضامین متعدد و در قسمت‌های مختلف آن بر روی انواع مصالحی از قبیل کاشی، سنگ و فلز اجرا

شده است. مطالعه این مضامین اطلاعات خوبی در زمینه نگاه به حفاظت پیش از شکل گیری حفاظت در قالب قوانین و مقررات میراث فرهنگی ارائه می کند.

► پیشینه تحقیق

لطف الله هنرفر (۱۳۵۰) در کتاب «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» کتیبه های بسیاری از بناهای تاریخی اصفهان را مورد مطالعه قرار داده است. ایشان تنها به ذکر موردی آثار اکتفا نموده و در خصوص مضامین کتیبه ها تحقیقی انجام نداده است. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی (۱۳۵۲) نیز در نگارش «آثار ملی اصفهان»، به همان شیوه لطف الله هنرفر بسیاری از متون کتیبه های بناهای تاریخی اصفهان را ذکر کرده است. مهناز شایسته فر (۱۳۸۸) در مقاله ای با عنوان «مضامین شیعی در کتیبه های معماری اصفهان عصر صفوی» به بررسی مضامین شیعی در کتیبه نگاری های مساجد عصر صفوی پرداخته است و تأثیر مذهب شیعه را بر این هنر مطالعه کرده است در این مقاله برخی از کتیبه های مسجد جامع عباسی را نیز به عنوان نمونه نام برده است. این نویسنده در سال (۱۳۸۱) در مقاله ای دیگر با عنوان «بررسی محتوایی کتیبه های مذهبی دوران تیموریان و صفویان» به بررسی مضامین کتیبه ها در برخی از بناهای ساخت دوره تیموریان و صفویان پرداخته و به این نتیجه دست یافته است که مضامین قرآنی کاربرد فراوانی در کتیبه نگاری این دو دوره داشته است و هنرمند مسلمان با به کارگیری مضامین دینی و قرآنی سعی در سوق دادن مسلمانان به مشاهده و شهود و معنویت داشته و از این آیات در جهت نشان دادن وجود خداوند به مسلمانان استفاده کرده است. فاطمه صداقت (۱۳۸۷) در مقاله ای با عنوان «جایگاه کتیبه های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری)» به مطالعه در خصوص نقش کتیبه های قرآنی در گسترش تفکر مذهبی پرداخته است و استفاده از کتیبه های قرآنی در قرن های اول تا هفتم ه. ق را ابزاری برای گسترش این نوع تفکر در جوامع دانسته است.

► روش تحقیق

روش تحقیق بکار گرفته شده در این پژوهش، تفسیری- تاریخی بوده است. در این روند

با بهره‌گیری از منابع و مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد معتبر، اطلاعات مورد نیاز در خصوص مسئله مورد نظر جمع‌آوری شد و نیز با مراجعه به مسجد مذکور به تهیه و ثبت و ضبط اطلاعات به روش میدانی گردآوری گردید. هدف اصلی این تحقیق بررسی چگونگی انجام حفاظت آیینی در مسجد جامع عباسی اصفهان براساس مشاهدات، متون تاریخی و مضامین کتیبه‌های این مسجد می‌باشد.

▲ حفاظت آیینی و سازمانی

آنچه در رابطه با معماری گذشته ایران گفته شود این است که در این زمان کالبد بنا به پشتوانه تراکم تجارب گذشته و برمبنای الگوهایی متعین و پایدار شکل گرفته است و اصول و مفاهیم شکل دهنده فضا مانند هندسه و پیمون (اندازه و فواصل اجزاء) به صورتی بی نقص در برابر نیازهای موضعی و تعرضات کارکردی و سلیقه‌ای پایداری می‌کنند. به بیانی دیگر در معماری سنتی، ساختار بنا بر کارکرد آن مقدم بوده و بنا آن‌گونه که باید و شاید ساخته می‌شود، نه آن‌طور که باعث جلب نظر و شگفتی بیننده شود. معمار در این مرحله در حکم همه چیز و فردی با حکمت و مهارت و دارای منزلت والا در جامعه بوده، که وظیفه ساخت و جاری کردن احکام (شرعی، عرفی، سنتی) در اثر معماری برعهده این شخص بوده است. آثار معماری در شیوه معماری سنتی، مظهر و تجلی باورها و عقاید، رفتارها و هنجارها، کردارها و فرهنگ جامعه سنتی می‌باشد و حفاظت آیینی ریشه در همین اعتقادات و باورها و فرهنگ هر فرد و جامعه دارد. از دلایل انجام حفاظت‌های آیینی در این تاریخ می‌توان به مواردی از قبیل وقف، نذر، انجام کارهای عام‌المنفعه، درخواست بانیان، ماندگاری نام حاکمان هر دوره، کسب ثواب و اجراخروی اشاره کرد.

واژه حفاظت به معنای نگه داشتن چیزی در وضعیت سالم، درست، استوار و جلوگیری از تغییر پیدا کردن، از دست رفتن و بی‌توجهی بدان است و همین‌طور به معنای نگه داشتن چیزی در وضعیت اصلی آن و به دور از آسیب و خطراتی که آن را تهدید می‌کند (عباسی هرفته، ۱۳۹۴: ۹) و حفاظت آیینی به حفاظتی گفته می‌شود که عوامل تأثیرگذار در انجام آن خارج از روال‌های معمول و مرسوم بوده و براساس اعتقادات و آیین‌هایی از قبیل وقف، نذر،

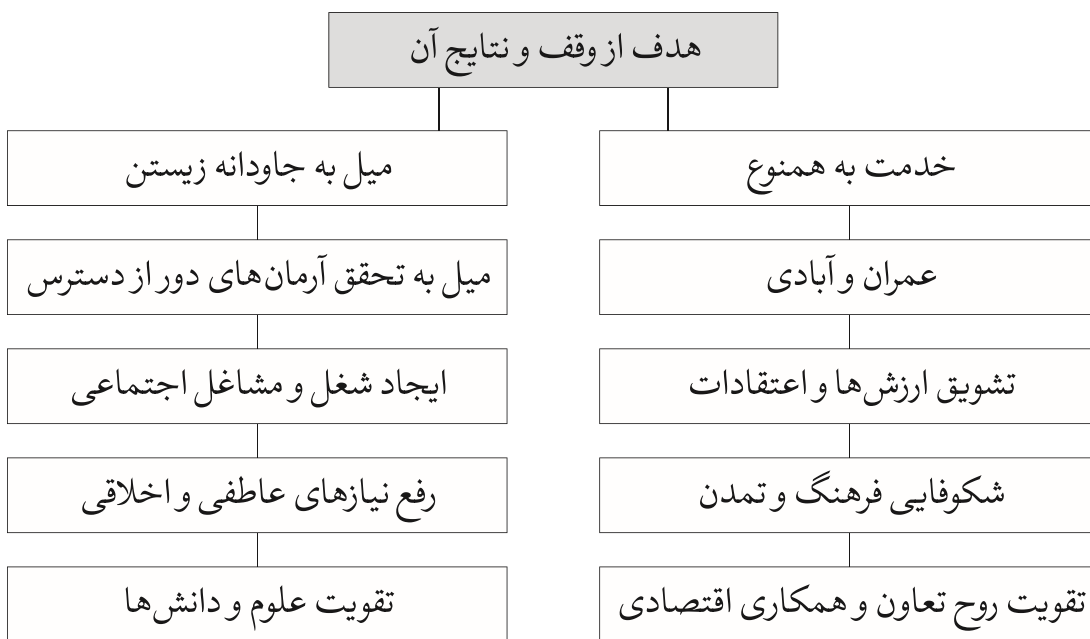
کارهای عام‌المنفعه و غیره که در زندگی مردم در جریان بوده و در مواردی نیز به درخواست بنیان و پادشاهان هر دوره در خصوص بناهای موردنظر این افراد به انجام می‌رسیده است. حفاظت سازمانی نیز شیوه‌ای از حفاظت است که تحت نظارت سازمان میراث فرهنگی و براساس قوانین و آیین‌نامه‌ها و منشورهای مصوّب بین‌المللی در بناهایی که نیاز به حفاظت دارند انجام می‌شود.

▲ وقفنامه و حفاظت آیینی

وقفنامه‌ها اسنادی هستند که می‌توان آن‌ها را از دو دیدگاه متفاوت بررسی کرد. اول دیدگاه حقوقی و مادی، که این دیدگاه بیشتر مورد توجه سازمان‌هایی مانند اداره اوقاف است و دوم از دیدگاه یک محقق تاریخ به عنوان یک سند به جا مانده از دوران گذشته، دورانی که محقق سعی در کشف راز و رمز آن دارد و در پی این است که پیدا و پنهان آن دوران را در پیش چشم همگان شفاف گرداند و از فراموش‌شدگی نجات بخشد. وقفنامه‌ها سندی گویا از اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی هر عصر و زمان می‌باشند؛ سندی ارزشمند که تحریف‌کنندگان تاریخ در آن دست نبرده‌اند. به همین جهت بررسی و تحلیل آن‌ها نقش به‌سزایی در بهتر شناخته شدن تاریخ اجتماعی هر دوره دارد. همچنین از طریق شناسایی این اسناد می‌توان به برخی تفاوت‌ها در دوران مختلف پی برد، برای مثال فراوانی وقف در یک دوره در مقابل رکود آن در دوره‌ای دیگر و یا حتی گسترش نوع خاصی از وقف، می‌تواند نشان‌دهنده تحولات اجتماعی باشد. برای نمونه، هرگاه در تاریخ نسبت وقف بر اولاد بسیار است، می‌توان این‌گونه تصور کرد که احتمالاً مصادره اموال و ناامنی اقتصادی در جامعه بسیار بالا بوده است (احمدی، ۱۳۹۴: ۱۷-۱۶). ساختار اوقاف صفوی از دیدگاهی کاملاً صفوی نبود و ریشه در سده‌های پیشین داشت. از دیرباز و در درازای فرمانروایی خاندان‌های پیش از صفویان این نهاد شکل‌گرفته و کارکردهایی ویژه خویش داشت. حتی خود صفویان تا پیش از به دست گرفتن قدرت سیاسی، بخش عمده‌ای از اقتدار مالی و نفوذ سیاسی اجتماعی خود به عنوان رهبران خانقاه اردبیل را از موقوفات بی‌شماری که بر خانقاه وقف شده بود، به دست آورده بودند. این موقوفات نقشی چشمگیر در کسب نفوذ سیاسی و مذهبی

رهبران خانقاه اردبیل داشته است. پس از روی کار آمدن صفویان نیز خود پادشاهان صفوی برای این خانقاه موقوفاتی وقف کردند. به این ترتیب هنگامی که صفویان به قدرت رسیدند، خود از واقفان عمده شدند. و این خود تحول جالبی را در ساختار تشکیلاتی خانقاهی نشان می‌دهد (صفت‌گل، ۱۳۸۱: ۳۱۸). واقفان با اهداف و انگیزه‌های متفاوتی عمل وقف را در مورد بنای مورد نظر خود انجام می‌دهند که نمودار زیر نشان‌دهنده اهداف و انگیزه‌های واقفان در خصوص انجام این امر می‌باشد.

▼ نمودار ۱: انگیزه و اهداف واقفان (منبع: نگارنده براساس منابع)

▲ حفاظت آیینی در مساجد ایران

از نمونه این موارد می‌توان به مسجد جامع اردستان و چگونگی ساخت و حفاظت در این بنا پرداخت. بنای اولیه این مسجد مربوط به قرون اولیه اسلامی بوده که در دوره سلجوقی تجدید بنا شده است و در ادوار دیگر، بخش‌های مختلفی به آن اضافه شده است. بنای اولیه این مسجد از قرون دوم تا چهارم ه. ق است و در نیمه دوم قرن ششم ه. ق با تخریب بخشی از شبستان جنوبی مسجد اولیه؛ گنبدخانه کنونی و چندی بعد از آن، ایوان جنوبی و رواق‌های

متصل به آن ساخته شده است. در مراحل بعد با حفظ ترکیب اصلی، تغییراتی در جزرها و پایه‌ها به منظور تقویت و تحکیم آن‌ها صورت گرفته و سرانجام در مرحله چهارم ساختمانی که احتمالاً دوره صفوی را شامل می‌شود، ایوان‌های دیگر شرقی، غربی و شمالی به صحن اضافه شده است. گسترش و اتصال مسجد به بناهای دیگر مانند مدرسه و حسینیه نیز در همین دوره صورت گرفته است. با توجه به اطلاعات به دست آمده، ایوان شمالی و غرفه‌های جانبی آن، در یک زمان ۹۴۶ ه. ق بر روی آثار مسجد اولیه بنا شده است. مسجد اولیه با نقشه شبستانی ستون‌دار، دارای صحن مرکزی - تقریباً به اندازه صحن فعلی - شبستان‌های ستون‌دار در چهار جانب صحن، دیوار خشتی محصورکننده و سردر بوده است. شبستان‌های جنوبی و شمالی مسجد دارای پنج دهانه عریض به طرف صحن و سه چشمه عمق و شبستان‌های شرقی و غربی دارای شش دهانه کم‌عرض‌تر به طرف صحن و دو چشمه عمق بوده‌اند. از نقطه نظر ساختمانی، ستون‌ها دارای تفاوت‌های مشخصی بوده‌اند که به نظر می‌آید به خاطر وجود دوره‌های مختلف ساختمانی باشد. مصالح مسجد اولیه، آجر با ملات گچ بوده و تزئینات آن را گچ‌بری، آجرکاری و نقاشی روی گچ تشکیل می‌داده است.

بنای کنونی مسجد با طرح چهارایوانی در کنار بناهای قدیمی دیگری چون حسینیه، آب‌انبار، مدرسه علمیه، کاروانسرا و بازارچه قرار گرفته و مشتمل بر سردر، صحن، ایوان‌های چهارگانه، گنبدخانه، شبستان‌های متعدد، رواق، بخش‌های زیرزمینی و کتیبه‌های تاریخی و تزئینات نفیس است. این مسجد در اصل شش ورودی داشته که از طریق دالان‌هایی به صحن مرکزی مربوط می‌شده؛ اما ظاهراً دو ورودی مسدود شده است. ورودی اصلی در گوشه جنوب غربی مسجد و سرراه دشت محال قرار گرفته و نمای آن دارای قوس پنج‌اوهفت، دو طاق‌نمای محرابی شکل، دو لچکی، دو نیم‌ستون آجری، دو قاب تزئینی و دو سکوی آجری است (ملازاده و همکاران، ۱۳۷۹: ۵۸). این مسجد از قرن‌های ۴ تا ۶ ه. ق با تغییرات زیادی روبرو بوده است، تغییراتی که فرم بنا را به صورت کلی عوض کرده است و طبق اسناد هیچ شخص و سازمان و نهادی بر این تغییرات نظارتی نداشته است و مردم خیر و بانیان و معماران بوده‌اند که تصمیم بر انجام تغییرات، الحاقات و اضافات، حفاظت‌ها یا تغییر در نوع مصالح مورد استفاده در بنای اولیه را می‌گرفته‌اند. بررسی‌ها و مطالعات در خصوص حفاظت‌های

انجام‌گرفته در این بنا نشان می‌دهد که در دوره‌ای قسمتی از مسجد به کلی دچار تغییر شده و بخش بزرگی به آن الحاق گردیده است و با توجه به جنبه قداستی که بنای مساجد در بین مردم داشته است، هیچ‌گاه ساختمان مسجد را به کلی تخریب نکرده‌اند و اگر تغییر و یا تخریبی نیز صورت گرفته است، به این شکل بوده است که یا در آن قسمت تغییری ایجاد کرده‌اند و یا آن بخش را وسعت داده و بزرگ‌تر ساخته‌اند. در شیوه حفاظتی گذشته یا حفاظت آیینی و در بنایی مانند مسجد هدف از انجام این اعمال استفاده بیشتر از فضا و فضاسازی مطرح بوده است، و تخریب و نوسازی هیچ‌گاه اتفاق نیافتاده است.

وقف یکی از اصلی‌ترین مؤلفه‌ها در حفاظت از ابنیه تاریخی در زمان گذشته بوده و چگونگی انجام این امر در مسجد جامع سنندج و وقف بانی آن برای این مسجد مشهود است. امان‌الله خان بزرگ والی کردستان پسر خسروخان - اردلان بانی این مسجد بوده است وی در سال ۱۲۱۴ ه.ق پس از درگذشت والدش خسروخان بزرگ به حکومت کردستان رسید و مدت ۲۶ سال با نهایت اقتدار حکومت و فرمانروایی کرده و در مدت حکمرانی چندین جنگ با عثمانی‌ها و والی بغداد نموده و همواره فاتح بوده تا سلیمانیه و شهرزور را نیز تصرف کرده است. مسجد دارالاحسان یا مسجد جامع سنندج یکی از بناهای تاریخی امان‌الله خان بزرگ بوده و تنها ساختمانی است که در حال حاضر از وی باقی مانده است. او برای هزینه نگهداری این مسجد قریه خلیجیان را که در چهارکیلومتری شهر واقع شده بانضمام یک قطعه باغ در داخل شهر و یک باب دباغ‌خانه وقف نموده است (سیف‌الدین، ۱۳۹۴: ۲۴۸-۲۴۴). نمونه دیگری که در رابطه با نقش و جایگاه نهاد وقف در تداوم حیات مساجد می‌توان بیان کرد؛ چگونگی حفاظت از مسجدالنبی قزوین توسط متولی این مسجد حاج ملا عبدالوهاب قزوینی می‌باشد. گذشته از مساعی جمیل که در تکمیل مسجدالنبی و رفع نقائص آن به حد امکان داشته است با امکانات خود در قطعه زمینی واقع در مجاورت مسجد، شمال سرای وزیر و شرق مسجد سردابی وسیع برای اقامه نماز جماعت و تشکیل مجالس روضه‌خوانی و وعظ احداث نموده است که در تابستان‌ها فضائی خنک دارد و در زمستان‌ها گرم، و مدخل آن از داخل مسجد در ضلع شرقی و جنوب مدخل شرقی مسجد است. از بناهای احداث شده و عام‌المنفعه این شخص می‌توان به چند آب‌انبار در نقاط زیر

اشاره کرد: اول، آب انباری مجاور سرداب و زیرزمین مسجد که قبلاً اشاره شد، به نام «یوسفیه» و مناسبت آن که بنای آن مصادف با تولد یکی از پسرانش با نام یوسف شده است. دوم، آب انباری در غرب مسجد در زاویه جنوب شرقی محوطه جلوسردر غربی، معروف به سردر زنانه بازار که بسیار وسیع و عمیق و مورد استفاده اهالی محل و مخصوصاً کسبه بازار بوده است (دبیرسیاقتی، ۱۳۷۳: ۴۱). در این مسجد نیز مانند مسجد جامع سنندج عمل وقف یکی از موارد و مؤلفه‌های تأثیرگذار در انجام حفاظت آیینی می‌باشد در جریان است. در این بنا املاک و مستغلاتی در جهت ماندگاری و حفظ آن توسط اولین متولی آن در نظر گرفته شده و این بنا به همین وسیله محافظت و نگهداری می‌شود جدول شماره یک نشان دهنده برخی از حفاظت در مساجد تاریخی ایران می‌باشد.

▼ جدول ۱: نمونه‌های موارد انجام حفاظت آیینی در برخی از مساجد تاریخی (منبع: نگارنده)

نام مسجد	دلایل حفاظت‌های انجام‌گرفته	کتیبه مربوط به دوره حفاظت آیینی
مسجد جامع ابهر	چگونگی انجام حفاظت در مسجد در ادوار بعد از ساخت	مسجد جامع ابهر تعمیر و تجدید ساختمان مسجد طبق کتیبه زیرگنبد به تاریخ ۵۷۵ ه.ق (ملازاده و همکاران، ۱۳۷۹: ۱۵۱-۱۵۰).
مسجد النبی قزوین	مربوط به درخواست بانی برای ساخت بنا	شرح ساخت بنا در دوره قاجار در کتیبه سردر شمالی (ملازاده و همکاران، ۱۳۷۹: ۱۷۹).
مسجد علی	مربوط به درخواست بانی برای ساخت بنا	سردر ورودی مسجد در ضلع غربی با کاشی‌کاری معرق نفیس و کتیبه تاریخی به خط ثلث با کاشی معرق سفید برزمینه آبی حاوی نام پادشاه و بانی ساختمان و تاریخ اتمام ساختمان در تاریخ ۹۲۹ ه.ق (محمدی، ۱۳۷۹: ۸۹-۸۸).

نام مسجد	دلایل حفاظت‌های انجام‌گرفته	کتیبه مربوط به دوره حفاظت آیینی
مسجد جامع سمنان	مربوط به درخواست بانی برای ساخت بنا	دو کتیبه خط کوفی گره‌دار شامل یک کتیبه آیات قرآنی، یک کتیبه نام بانی بنا (ملازاده و همکاران، ۱۳۷۹: ۱۶۰-۱۵۹).
مسجد جامع بروجرد	چگونگی انجام حفاظت در مسجد در ادوار بعد از ساخت	تغییرات عمده در بنای اصلی در قرن‌های ۹ تا ۱۳ ه.ق. احداث مناره و ایوان و الحاق به گنبد اصلی در دوره قاجار (ملازاده و همکاران، ۱۳۷۹: ۲۲۲-۲۲۱).

▲ مسجد جامع عباسی اصفهان

مسجد جامع عباسی مهم‌ترین مسجد دوره صفویه در شهر اصفهان از لحاظ عظمت جنبه معماری و کثرت تزئینات می‌باشد و در ضلع جنوبی میدان شاه یا نقش جهان یا میدان امام فعلی واقع گشته است. بنای ساختمان مسجد در سال ۱۰۲۰ ه.ق به فرمان شاه عباس اول شروع و در سال ۱۰۲۵ ه.ق ساختمان سردر و تزئینات کاشی‌کاری آن به منظور تکمیل آرایش اطراف میدان به اتمام رسیده است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۲۷). مسجد با نام‌های مسجد شاه، جدید سلطانی، جامع عباسی و بعد از انقلاب اسلامی به نام مسجد امام شهرت داشته و از نظر ویژگی‌های معماری، تزئینات غنی و آثار نفیس دیگر از جمله کتیبه‌نگاری، از برجسته‌ترین آثار معماری ایران به شمار می‌رود (ملازاده و همکاران، ۱۳۷۹: ۵۴-۵۲). این مسجد دارای سردر و ورودی شاخصی در ضلع جنوبی میدان نقش جهان می‌باشد و بخاطر نشانه بودن، در زمان ساخت با چرخش ۴۵ درجه ای نسبت به میدان در محور قبله قرار گرفته است.

▲ حفاظت آیینی در مسجد جامع عباسی

کتیبه‌ها: به لحاظ محتوایی کتیبه‌ها را می‌توان به پنج دسته کلی تقسیم کرد. مسجد جامع

عباسی اصفهان دارای تعداد فراوانی کتیبه با مضامین متعدد می باشد که در قسمت های مختلف مسجد اجرا شده است. در این بخش انواع مضامین بکار رفته در کتیبه ها و نیز مضامینی که مربوط به انجام حفاظت های آیینی در این مسجد می باشد بیان شده است.

▼ جدول ۲: مضامین بکار رفته در کتیبه های مساجد (منبع: نگارنده)

انواع مضامین بکار رفته در کتیبه ها
مضامین قرآنی و دینی
احادیث و روایات
اشعار و مفاهیم ادبی
کتیبه های تک کلمه ای از اسامی یا مفاهیم ارزشی و ادعیه
کتیبه های تاریخی شامل وقفنامه ها و فرامین پادشاهان هر دوره و حفاظت های انجام گرفته

▼ جدول ۳: کتیبه ها و حفاظت آیینی (منبع: نگارنده)

مضامین کتیبه ها	توضیح مضامین
وقفنامه ها	- معمول ترین طبقه بندی پس از کتیبه های تأسیس و تجدید و احیاء، متون وقفی است. - در برخی از متون وقفی نام متعهد و حامی آورده شده است (کاظمی، ۱۳۸۶: ۸۰).
فرامین پادشاهان و حفاظت ها	- به مضامینی گفته می شود که مربوط به اطلاعاتی در خصوص سال ساخت بنا، بانی ساخت بنا، مرمت ها، حفاظت ها و تغییرات انجام گرفته و فرامین تاریخی حاکمان و پادشاهان هر دوره در بنا می باشد.

کتیبه‌های مربوط به وقفنامه: درخصوص کتیبه‌های وقفنامه در مسجد جامع عباسی می‌توان به کتیبه‌ای از زمان ساخت اشاره کرد که با همین مضمون در قسمت بیرونی مسجد بر روی سنگی حکاکی شده بود و این کتیبه در زمان نادرشاه افشار از بین رفته و امروزه از آن تنها عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» باقی مانده است. اما متن رونوشت این کتیبه در کتاب عبدالحسین سپنتا (۱۳۴۶) موجود می‌باشد. این وقفنامه به ارزش و اهمیت نهاد وقف که ریشه در فرهنگ، اعتقادات، سنت‌ها و آیین‌های گذشته و امروز داشته و نیز یکی از شیوه‌های شرکت در امر مرمت و حفاظت از ابنیه تاریخی و از ارکان اصلی حفاظت آیینی محسوب می‌شود اشاره دارد. همچنین با مطالعه این وقفنامه می‌توان به ارزش حفظ و نگهداری از بنای مسجد و تلاش در جهت ماندگاری آن پی برد. این مسجد در قسمت جنوب غربی یعنی در مدرسه سلیمانیه نیز دارای سنگابی است که این سنگاب در بردارنده کتیبه‌ای با مضمون وقف برای امام حسین علیه السلام به تاریخ ۱۰۹۱ ه. ق می‌باشد.

کتیبه‌های فرامین پادشاهان: این نوع از مفاهیم به مضامینی گفته می‌شود که مربوط به اطلاعاتی درخصوص سال ساخت بنا، بانی ساخت و مرمت‌ها، حفاظت‌ها و تغییرات انجام‌گرفته و فرمان‌های تاریخی پادشاهان هر دوره می‌باشد. کتیبه‌های متعددی با این مضامین در قسمت‌های مختلف مسجد جامع عباسی اجرا شده است که در ابتدا به معرفی آن‌ها پرداخته و سپس محل اجرای این کتیبه‌ها با تصاویر آن‌ها در مسجد به صورت جداولی ارائه می‌گردد. همچنین در این بخش با استناد به اسناد و متون تاریخی و منابع معتبر و براساس مشاهدات انجام‌گرفته در مسجد به ذکر مواردی که منجر به انجام تغییراتی در مسجد شده بود و کتیبه‌ای درخصوص آن‌ها وجود نداشت نیز پرداخته می‌شود.

کتیبه سردر ورودی اصلی: این کتیبه در بردارنده نام بانی اصلی و سازنده مسجد جامع عباسی یعنی شاه عباس اول صفوی بوده و در آن عنوان شده است که شاه عباس این مسجد را از خالص مال خود بنا کرده و ثواب آن را به روح جد اعظم خود شاه طهماسب صفوی اهدا نموده است. متن این کتیبه به شرح زیر می‌باشد.

«أمر ببناء هذا المسجد الجامع من خالص ماله أشرف خواقين الأرض نسباً و أكرمهم حسباً و أعظمهم رفعاً و شأناً و أقواهم حجة و برهاناً و أشملهم عدلاً و إحساناً تراب العتبة المقدسة

النبوية و قمامة الساحة المطهرة العلوية أبوالمظفر عباس الحسيني جباء أفاخم السلاطين مغفرة بتراب اعتابه وقد اهدى ثوابه إلى روح جده الأعظم الأكرم الأفخم شاه طهماسب سقى الله صريحه صواب الرضوان وأسكنه على غرفه الجنان كتبه على رضاء العباسي في سنة ۱۰۲۵» (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۲۸-۴۲۹). همانگونه که در ابتدای تعریف حفاظت آیینی بیان شد یکی از دلایل انجام این نوع از حفاظت درخواست بانی برای ساخت یا انجام حفاظت در بنا می باشد که در این کتیبه همانطور که در متن آن مشاهده می شود، عنوان شده است که شروع کار ساخت بنا به درخواست شاه عباس اول صفوی بانی اصلی و سازنده بنا اتفاق افتاده است.

کتیبه سردر ایوان جنوبی: کتیبه نمای خارجی ایوان بزرگ جنوبی مسجد جامع عباسی حاکی از تعمیرات دوره محمدشاه قاجار است. از قرار معلوم به علت شکستگی که بر اثر زمین لرزه ای که مسجد را تکان داد و لرزش آن به خرابی ایوان جنوبی افزود، آجرها از هم دررفت و شکاف های عریضی ایجاد شد. دو مناره به کلی از بنا جدا شد. محمدشاه همین قدر به این کار اکتفا نمود که به جای کاشی های فروریخته و خرد شده، روی بنا کاشی های نو بگذارد و در بالای آن کتیبه در تاریخ ۱۲۶۱ ه. ق نصب و افتخار تعمیری را که انجام نداده بود برای خود قائل شود. این کار در دوره حکمرانی منوچهرخان گرجی معتمدالدوله در شهر اصفهان انجام گرفت (ورجاوند، ۱۳۸۷: ۴۷-۴۶). این کتیبه به خط ثلث سفید برزمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ و به قلم محمدباقر شریف شیرازی خطاط معروف اصفهان در قرن ۱۳ هجری قمری و مورخ به سال ۱۲۶۱ ه. ق می باشد. متن این کتیبه به شرح زیر است.

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي زَيَّنَ مَسَاجِدَ الْإِسْلَامِ بِتَسْبِيحِهِ وَ شَيَّدَ بِأَيْدِي الْمُلُوكِ كَعْبَةَ الْإِنَامِ وَالصَّلُوةَ وَالسَّلَامَ عَلَى مُحَمَّدٍ الَّذِي شَرَفَ بِصَلَوَتِهِ مَسْجِدَ الْحَرَامِ وَعَلَى صَاحِبِ الصَّمْصَمِ وَ وَصِيَّهِ وَ بَعْدَ قَدْ وَقَفَ اللَّهُ الْمَلِكُ الْمُؤَيَّدُ قِبْلَةَ السُّلَاطِينِ وَ كَهَفَ الْخَوَاقِينِ السُّلْطَانِ بْنِ السُّلْطَانِ بْنِ السُّلْطَانِ مُحَمَّدِ شَاهِ الْغَازِي خُلْدِ اللَّهِ مَلِكِهِ لِتَشْيِيدِ هَذَا الْمَسْجِدِ الَّذِي أَسَسَ عَلَى التَّقْوَى بِعَوْنِ رُكْنِ السُّلْطَنَةِ الْبَهِيَّةِ الْعَلِيَّةِ مِنْوَجْهَرخَانِ مَعْتَمِدِ الدَّوْلَةِ كَتَبَهُ مُحَمَّدُ بَاقِرِ الشَّرِيفِ الشَّيرَازِي فِي سَنَةِ ۱۲۶۱» (هنرفر، ۱۳۵۰: ۴۶۰). یکی از دلایل انجام حفاظت آیینی درخواست پادشاه هر دوره برای تغییر، الحاق بخشی به بنا و یا انجام حفاظت در بنا می باشد که در مورد این کتیبه با توجه به متن آن حفاظتی در ایوان جنوبی بنا انجام گرفته است که مربوط به زمان قاجار

می‌باشد و پس از انجام حفاظت به دستور محمدشاه قاجار کتیبه‌ای با ذکر نام این پادشاه بر سردر این ایوان نوشته شده است.

تعمیرات دوره ناصرالدین شاه قاجار در مدرسه ناصریه: مدرسه ناصریه در گوشه جنوب شرقی صحن مسجد شاه واقع شده و در دوره شاه سلیمان تکمیل گردیده ولی بنای نخست آن مربوط به زمان شاه عباس اول است. در ضلع شرقی این مدرسه چند اتاق برای سکونت طلاب ساخته شده است، این مدرسه و مدرسه سلیمانیه قرینه یکدیگرند؛ تفاوت آن‌که مدرسه سلیمانیه به جای حجرات برای سکونت طلبه غرفه‌هایی دارد که خارج و داخل آن‌ها با کاشی‌های خشت هفت‌رنگ تزئین شده است. در زمان ناصرالدین شاه قاجار در این مدرسه تعمیراتی انجام گرفته و نام آن از مدرسه عباسی به مدرسه ناصری یا ناصریه مرسوم گردیده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۵۰۲).

از دلایل انجام حفاظت آیینی، درخواست پادشاه و حاکم هر دوره برای تغییر، الحاق بخشی به بنا و یا انجام حفاظت در آن می‌باشد. در مورد این بخش از بنا نیز بر طبق متون تاریخی به جا مانده از آن مشاهده می‌شود که، در زمان قاجار به دستور ناصرالدین شاه تعمیراتی در مدرسه ناصریه اتفاق افتاده است و به همین سبب نام این قسمت از مسجد که در گذشته با نام مدرسه عباسی شناخته می‌شده به مدرسه ناصری تغییر پیدا کرده است. جدول شماره چهار بیان‌کننده این موارد می‌باشد.

▼ جدول ۴: محل انجام موارد ساخت و حفاظت‌های آیینی در مسجد جامع عباسی (منبع نگارنده)

تصویر	نوع ساخت و حفاظت آیینی	محل انجام حفاظت در مسجد
	انجام حفاظت به دستور محمدشاه در زمان قاجار	کتیبه خارجی سردر ایوان جنوبی در تاریخ ۱۲۶۱ ه.ق تعمیراتی در زمان محمدشاه قاجار به دستگیری منوچهرخان گرجی معتمدالدوله حکمران اصفهان

تصویر	نوع ساخت و حفاظت آیینی	محل انجام حفاظت در مسجد
	<p>فرمان بانی اصلی و سازنده مسجد (شاه عباس اول صفوی) برای ساخت بنا</p>	<p>متن کتیبه سردر اصلی مسجد به تاریخ ۱۰۲۵ ه. ق</p>
	<p>انجام حفاظت و تعمیراتی به دستور ناصرالدین شاه قاجار</p>	<p>انجام عملیاتی در زمان قاجار در مدرسه ناصریه واقع در قسمت جنوب شرقی مسجد</p>

تابلو کاشی کاری حیوانات: از جمله موارد تغییرات در مسجد تابلو کاشی کاری حیوانات یا تابلو باغ وحش در شبستان شرقی ایوان جنوبی است. قرینه این تابلو در شبستان غربی همین ایوان وجود دارد که دارای طرحی متفاوت می باشد. این تابلو از جنس کاشی خشت هفت رنگ بوده و طبق گفته متخصصان احتمالاً در دوره قاجار از طرح ساده به نقوش حیوانی تغییر کرده است. با توجه به اینکه در دین مبین اسلام و در مساجد استفاده از نقوش حیوانی ممنوعیت داشته است و در ادوار پس از قاجار شیوه حفاظت آیینی در خصوص ابنیه تاریخی انجام و اجرا می شده است و در این زمان حق تغییر شکل و فرم و دخالت در بنا را نداشته اند، این نتیجه حاصل می گردد که به احتمال فراوان در دوره قاجار صرفاً به علت باقی گذاشتن اثری از خود در مسجد این عمل را به انجام رسانده اند. البته این مسئله جای تحقیق و پژوهش بیشتری دارد.

تغییر در طرح کاشی کاری گنبد اصلی: از دیگر اتفاقات رخ داده در این مسجد مربوط به دوره قاجار می شود و آن تغییر طرح کاشی کاری گنبد ایوان جنوبی است. این گفته با استناد

به تصاویر کتاب ارنست هولستر عکاس و جهانگرد آلمانی با نام «ایران در یکصد و سیزده سال پیش» چاپ سال ۱۳۵۴ و مقایسه آن‌ها با طرح امروزی گنبد می‌باشد. هولستر در زمان ناصرالدین شاه قاجار به ایران و شهر اصفهان سفر کرده و عکس‌هایی از مسجد جامع عباسی تهیه نموده است. با توجه به اینکه در دوره بعد از قاجار، یعنی در زمان پهلوی شیوه حفاظت سازمانی در خصوص حفاظت از ابنیه تاریخی معمول شده است و در این زمان حق دخالت و تغییر شکل و فرم در بنا را نداشته‌اند؛ می‌توان گفت که احتمالاً این تغییر و اتفاق نیز در زمان قاجار رخ داده است البته این مسئله نیز جای تحقیق و پژوهش بیشتری دارد. در پایان تصاویر محل‌های ذکر شده در قالب جدولی به صورت زیر ارائه می‌گردد.

▼ جدول ۵: محل انجام تغییرات در مسجد جامع عباسی (منبع: نگارنده)

تصویر	موارد ایجاد تغییرات	محل انجام حفاظت در مسجد
	تغییر طرح تابلو کاشی‌کاری احتمالاً در زمان قاجار	تابلوی کاشی‌کاری معروف به تابلوی حیوانات واقع در شبستان شرقی ایوان جنوبی در زمان قاجار جایگزین تابلوی قبلی در این ایوان شده
	تابلوی کاشی‌کاری با طرح اصلی مربوط به دوره صفویه	تابلو کاشی‌کاری قرینه تابلو حیوانات در شبستان غربی ایوان جنوبی

تصویر	موارد ایجاد تغییرات	محل انجام حفاظت در مسجد
	<p>تغییر نقوش گنبد اصلی احتمالاً در زمان قاجار</p>	<p>تغییر نقوش کاشی کاری گنبد اصلی احتمالاً در زمان قاجار و تغییر آن به شکل امروزی با استناد به تصاویر کتاب هولستر (منبع تصویر: هولستر، ۱۳۵۴: ۱۵۴).</p>
	<p>نقوش امروزی گنبد اصلی</p>	<p>شکل امروزی نقوش گنبد ایوان جنوبی</p>

■ بحث و تحلیل

از جمله مواردی که از مطالعات انجام گرفته مربوط به دوره حفاظت آیینی در مسجد جامع عباسی حاصل شد این است که امر ساخت و حفاظت آیینی یک بنا، علاوه بردارای بودن جنبه ساخت، تعمیرات و مرمت‌ها، به دلایل دیگری مانند درخواست حاکم و بانی و افراد خیر، به انجام ساخت و تعمیرات در بنا اتفاق افتاده است. به کتیبه سردر ورودی اصلی مسجد جامع عباسی اشاره شد؛ در این کتیبه عنوان شده است که بانی اصلی ساخت مسجد شاه عباس اول صفوی بوده و این مسجد را از خالص مال خود بنا کرده و ثواب آن را به روح جدّ اعظم خود شاه طهماسب صفوی اهدا نموده است. همچنین مواردی نیز در خصوص انجام حفاظت مربوط به دوره قاجار در این بنا بیان گردید و در این نمونه‌ها مشاهده شد که به جز انجام تعمیر، مرمت و حفاظت در بنا، دلایل دیگری مانند ماندگاری نام پادشاه و

حاکم دوره نیز در انجام این امر نقش داشته است این موارد در قالب جداول شماره ۴ و ۵ معرفی گردیدند. طبق نوشته پوپ نیز نوسازی گسترده‌ای در دوران نادرشاه افشار در تاریخ ۱۱۴۹-۱۱۶۰ ه.ق؛ و بار دیگر توسط علی مرادخان در سال ۱۱۹۳ ه.ق؛ اتفاق افتاده است (پوپ، ۱۳۸۷: ۱۳۸۴) اما مکان و چگونگی انجام این نوسازی‌ها ذکر نگردیده است. همچنین از دیگر موارد و مؤلفه‌های تأثیرگذار در انجام حفاظت آیینی می‌توان به انجام کارهای خیر و عام‌المنفعه اشاره کرد که یکی از موارد عمل استاد حسین معارفی در مسجد جامع عباسی بود. در زمان سلطنت محمدشاه قاجار، زمین لرزه‌ای مسجد را تکان داد و لرزش آن به خرابی ایوان جنوبی افزود، آجرها از هم دررفت و شکاف‌های عریضی ایجاد شد. دو مناره به کلی از بنا جدا شد. محمدشاه همین قدر به این کار اکتفا نمود که به جای کاشی‌های فروریخته و خرد شده، روی بنا کاشی‌های نوبگذار و در بالای آن کتیبه در تاریخ ۱۲۶۱ ه.ق نصب و افتخار تعمیری را که انجام نداده بود برای خود قائل شود. در بهار سال ۱۳۱۱ ه.ش، آجرهای دیگر شکست و شکاف‌هایی را که گرفته از نظر نهان کرده بود بزرگ شد. همه ساختمان به طور خطرناکی از هم دررفت. تعمیر آن دو سال به طول انجامید و مستلزم کارهای سخت و مشکلی بود که انجام شد؛ این کار توسط استاد حسین معارفی، معمار باشی وزارت فرهنگ در اصفهان انجام شد. به عللی نظیر آنچه قبلاً اتفاق افتاده بود، خرابی‌هایی شبیه به ایوان جنوبی در قسمت‌های دیگر بنا پیدا شد که محتاج به تعمیر بود. این تعمیرات به نسبت فوریت هر مورد و میزان اعتبارات موجود انجام شد. نکته مهمی که گذشته از مهارت و کاردانی استادی معمار معارفی در انجام این کار، قابل ستایش است، گذشت و بلندهمتی این مرد در زمینه تأمین قسمت عمده‌ای از اعتبارات مورد نیاز این تعمیرات از امکانات شخصی خود است. موضوع به این شرح بود که برای تعمیر ایوان جنوبی در سه قسط هر بار فقط ۳۰۰۰ تومان از طرف اداره باستان‌شناسی به اصفهان حواله می‌شود؛ ولی با این پول، با وجود دست‌مزدهای ناچیز آن زمان (از یک ریال تا هفت ریال در روز) و ارزانی قیمت مصالح ساختمانی، امکان به انجام رسانیدن آن کار مهم و اساسی غیرممکن بوده است؛ از این رو، کار تعمیر بنا در میان کار متوقف می‌گردد. در چنین وضعی، معماران دیگر که خود را با تجربه‌تر از استاد معارفی می‌دانستند و قبل از شروع کار امکان نگهداری ایوان و مناره‌ها را عملی نمی‌دانسته‌اند و حتی

تنی چند از آنان گفته بودند که بنا را باید برچید و آن را از نو ساخت، از این وضع خوشحال می‌شوند و چنین زمزمه می‌کنند که معارفی قادر به انجام کاری که تعهد کرده بود نیست؛ زیرا این کار نشدنی است. معمار معارفی، که سخت به صحیح بودن طرح خود و امکان اجرای آن اعتقاد می‌داشته است، آبرو و اعتبار خود را در خطر می‌بیند و تصمیم خود را می‌گیرد و با بزرگ‌منشی کم‌سابقه‌ای، خانه مسکونی‌اش را می‌فروشد و با فروش خانه خود بقیه مخارج ایوان و مناره‌ها را فراهم می‌کند و کار را به پایان می‌برد (ورجاوند، ۱۳۸۷: ۴۷-۴۶). موارد حفاظت آیینی با استناد به کتیبه‌های بنا، مراجعه به اسناد و متون تاریخی و مشاهدات و مصاحبه با افراد و متخصصان امر مرمت و حفاظت، به احتمال زیاد مربوط به دوره قاجار می‌باشد؛ موارد حفاظت در قالب کمک‌های عام‌المنعفه یا از طریق نهاد وقف و عایدات پیش‌بینی شده از طریق این نهاد صورت گرفته و در هر دوره متناسب با نیاز بخش‌هایی از مسجد مورد تعمیر، مرمت و بازسازی قرار می‌گرفت و هیچ‌گاه مسجد بطور کامل نوسازی نمی‌گردید.

نتیجه‌گیری

حفاظت آیینی ریشه در اعتقادات و باورها و فرهنگ هر فرد و جامعه دارد. از دلایل انجام حفاظت‌های آیینی در آیین تاریخی و بخصوص در مساجد می‌توان به مواردی از قبیل وقف، نذر، انجام کارهای عام‌المنعفه، درخواست بانیان، ماندگاری نام حاکمان هر دوره، کسب ثواب و اجراخروی اشاره کرد. مسجد به عنوان مهمترین بنای مذهبی جهان اسلام، همواره مورد توجه و حفاظت بوده است و مطالعه نحوه تعمیر و حفاظت از آن‌ها نتایج ارزشمندی را حاصل می‌کند. این مطالعه می‌تواند از طریق بررسی اسناد و متون تاریخی و مراجعه به مساجد و مشاهده و مطالعه کتیبه‌های موجود در آن‌ها به دست آید. مسجد جامع عباسی اصفهان دارای تعداد فراوانی کتیبه می‌باشد که از مطالعه مضامین این کتیبه‌های دریافت شد که اکثر مضامین بکار رفته در آن‌ها مضامین دینی بوده‌اند و علت این امر را شاید بتوان رسمیت یافتن مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور در دوره صفویه دانست. مضامین این کتیبه‌ها نیز نمودی از مسیر هدایت انسان، قدرت خداوند، برپا نگه داشتن نماز و شرایط سازندگان مساجد و بازتاب شرایط اقتصادی و فرهنگی و دینی عصر صفوی بوده‌اند. دلیل

دیگر استفاده از این مضمون نیز ارزش و اهمیتی است که دولتمردان این حکومت برای ائمه قائل بوده‌اند و به طرز صحیحی از معماری این دوره در جهت نشان دادن ارادت و علاقه خود به آن‌ها استفاده کرده‌اند. اما در خصوص حفاظت‌های انجام‌گرفته در این مسجد از زمان ساخت تاکنون حفاظت‌های فراوانی را به خود دیده است. حفاظت‌های آیینی انجام شده در این مسجد به دلایلی از جمله وقف، نذر، انجام کارهای خیر و عام‌المنفعه، ماندگاری نام پادشاه و حاکم هر دوره انجام گرفته و در انجام این نوع از حفاظت هیچ‌گونه تخریبی در پلان این بنا رخ نداده و مواردی که باعث تغییر در آن شده است و مربوط به دوره حفاظت آیینی می‌باشد تنها در بخش تزئینات کاشی‌کاری و دیگر تزئینات بنا بوده و این تغییرات احتمالاً در دوره قاجار اتفاق افتاده است. حفاظت‌ها و تغییرات صورت گرفته در این بنا صرفاً به علت مرمت و حفاظت در آن اتفاق نیفتاده و دلایل دیگری از جمله ماندگاری نام پادشاه دوره نیز در انجام و اجرای این اعمال مؤثر بوده است.

منابع

۱. احمدی، نزهت. (۱۳۹۴). در باب اوقاف صفوی (مجموعه مقالات). تهران: نشر تهران.
۲. پوپ، ارتور. اکرم، فیلیپس. (۱۳۸۷). سیری در هنرایران از دوره پیش از تاریخ تا امروز. (سیروس. پرهام، مترجم) تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۳. حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۸۳). گنجنامه فرهنگ آثار معماری ایران (دفتر هفتم مساجد جامع بخش اول). تهران: بنیاد اندیشه اسلامی.
۴. دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۷۳). عالم ربانی حاج ملامحمد عبدالوهاب قزوینی (اولین متولی موقوفات مسجدالنبی قزوین). میراث جاویدان. (۳۶-۴۴).
۵. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). آثار ملی اصفهان. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۶. سیف‌الدین، اردلان. (۱۳۹۴). «امان‌الله خان اردلان و مسجد دارالاحسان». مجله وحید. بهمن. شماره ۸۶. (۲۴۴-۲۵۰).
۷. شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۱). «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان». فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهرا. پاییز. شماره ۴۳. (۶۲ تا ۱۱۱).
۸. شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۸). «مضامین شیعی در کتیبه‌های معماری اصفهان عصر صفوی». گردهمایی مکتب اصفهان. ناشر: فرهنگستان هنر. چاپ: تهران. (۱۲۳ تا ۱۴۳).
۹. صداقت، فاطمه. (۱۳۸۷). «جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری قمری)». کتاب ماه هنر (۱۸ تا ۳۰)، ۱۳۸۷، شماره ۱۲۰، شهریور.
۱۰. صفت‌گل، منصور. (۱۳۸۱). ساخت نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

حفاظت آیینی براساس مشاهدات، متون تاریخی و مضامین کتیبه‌های مسجد جامع عباسی اصفهان | ۴۵

۱۱. عباسی هرفته، محسن. (۱۳۹۴). شرحی بر سنت حفاظت معماری در ایران. یزد: انتشارات دانشگاه یزد.
۱۲. کاظمی، حمید. (۱۳۸۶). «طبقه‌بندی کارکردی کتیبه‌ها». کتاب ماه هنر (۷۸ تا ۸۱)، شماره ۱۰۳ و ۱۰۴، فروردین و اردیبهشت.
۱۳. ملازاده، کاظم. محمدی، مریم. (۱۳۷۹). دایره‌المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی/۳. تهران: مؤسسه انتشارات سوره.
۱۴. ورجاوند، پرویز. (۱۳۸۷). «مرمت مسجد جامع عباسی و یادی از استاد حسین معارفی». گلستان هنر. (۴۴-۴۹).
۱۵. هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم.
۱۶. هولستر، ارنست. (۱۳۵۴). ایران در یکصد و سیزده سال پیش. (محمد. عاصمی، مترجم) تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و هنر مرکز مردم‌شناسی ایران.

